

Křížková, Helena

Adverbiální determinace slovesná a větný vzorec

In: *Otázky slovanské syntaxe. II, Sborník symposia "Strukturní typy slovanské věty a jejich vývoj"*, Brno 20.-22.10.1966. Bauer, Jaroslav (editor). Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1968, pp. 103-109

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120050>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ADVERBIÁLNÍ DETERMINACE SLOVESNÁ A VĚTNÝ VZOREC

1. Dosavadní chápání větných vzorců se slovesným jádrem je nejednotné. Pro jedny badatele je to soubor jádrových konstrukcí nebo jádrových vět, jejichž kombinací vzniká rozmanitost všech reálně existujících vět jazyka, pro jiné je to záležitost v podstatě tradičních tzv. vět holých. Třetí docházejí ke kompromisu mezi jádrovými konstrukcemi a větami holými, čtvrtí pak registrují různá větná schémata základní i odvozená a staví je na jednu rovinu.

Čtvrtý postup, tj. registrující, zůstává pouze v rovině pozorování a může snad být oprávněný z hlediska školní praxe, vyučování cizím jazykům, avšak pro zkoumání struktury jazyka a hierarchického uspořádání jejich složek, tj. pro oddělení základního, primárního, od odvozeného, sekundárního, má malou poznávací hodnotu.¹

Rozlišování uvnitř slovesných vět základních vzorců vět jednočlenných a dvoučlenných, u nás postulované např. J. Ružičkou² nebo v SSSR N. J. Švedovou,³ je jistě oprávněné, ale je to klasifikace příliš hrubá, nepostihující existující základní větná schémata v plné šíři. Problém vět dvoučlenných a jednočlenných, tj. vět s osobním a neosobním slovesem, je konec konců právě tak záležitostí sémantiky slovesa, jeho valence, jako otázka syntaktického objektu, aspoň pokud jde o primární slovesa neosobní, tj. např. *stmívá se* apod., tedy nikoli o konstrukce typu *jde se*, jež se opírají o věty dvoučlenné a lze je z nich formálními postupy odvodit. Fakt, že subjekt je záležitostí paradigmatické věty, kdežto např. objekt je záležitostí paradigmatických tvarů slovesa jakožto slovního druhu (viz N. J. Švedová, op. cit.), není dostatečnou námitkou pro vyloučení některých tzv. vedlejších větných členů z větného vzorce, neboť na neřetězných slovesných tvarech se lze dívat jako na výsledek transformace, dělající z predikativní struktury strukturu polopredikativní a vázanou zpravidla prostřednictvím slovesa jiné struktury na její subjekt.

Nelze bezvýhradně přijímat ani postup třetí, u nás reprezentovaný např. Fr. Danešem,⁴ který do větných schémat zahrnuje např. objekt podmíněný významem slovesa, avšak veškerou ostatní slovesnou determinaci považuje

¹ Viz např. M. Balcar—M. Dlouhý, *Větné struktury v ruštině*, RJ 16, 1965, 97—104.

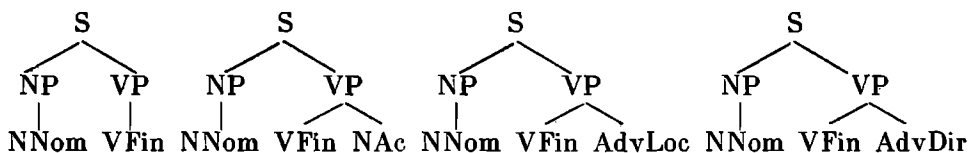
² Viz *Věta a sloveso*; sb. *Otázky slovanské syntaxe*, Praha 1962, 141 n.

³ Viz *Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка* (řed. Н. Ю. Шведова), Moskva 1966, 132.

⁴ Viz např. *Syntaktický model a syntaktický vzorec*; sb. *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*, Praha 1963, 115—124; též, *Опыт теоретической интерпретации синтаксической омонимии*, ВЯ 1964, № 6, 3—16.

jen a jen za záležitost rozvíjecích pravidel, tj. je ochoten považovat např. *Otec potkal sestru* za realizaci vzorce $(S_1 \rightarrow) V_f \rightarrow S_1$, avšak AdvLoc v *Otec je na zahradě* vzniká podle Daneše pouze rozvíjením V ve větném vzorci $(S_1 \rightarrow) V_f$, jehož realizací může být rovněž např. *Chlapec spí* apod. Z příkladů je zřejmé, že AdvLoc může být právě tak nutným doplněním slovesa jako akuzativní objekt a je nutno s ním při vymezení základních větných schémat počítat. Nestačí ovšem omezovat adverbialní determinaci jen na spoluvýskyt se slovesem esse, viz vzorec N is D u Z. S. Harrise.⁵ Adverbialní determinace (dále Adv)⁶ stejně jako objektová je v řadě případů nutným doplněním V, nejen V esse, realizace Adv je ve spojení s některými slovesy závazná stejně jako realizace objektu s jinými V. Na tuto skutečnost se upozorňovalo i v starší lingvistice.

2. Za větný vzorec považujeme řetězec symbolů, který dostaneme na rovině konstituentní pomocí formačních pravidel rozvíjením symbolu pro větu S a který obsahuje takové syntaktické pozice, jež jsou dány valencí slovesa.⁷ Např.



Z roviny konstituentní nevyvozujeme ta Adv, jež valencí slovesa podmíněna nejsou. Považujeme za potřebné provést sémantickou klasifikaci V na základě toho, zda Adv je u nich víceméně nutné, a oddělit takto získané slovesné třídy od ostatních sloves, u nichž je Adv záležitostí fakultativní.

Např. AdvLoc se pojí primárně se slovesy vyjadřujícími „nacházet se, přebývat“, tj. např. v češ. *být, bývat, bydlet, přebývat, nacházet se, vyskytovat se, nalézat se, spočívat, žít* (= bydlet) apod. Zpravidla jsou to slovesa nedokonavá, imperfektivní tantum, dok. slovesa sem patří zřídka, např. *pobýt, octnout se*.

AdvDir se pojí primárně se slovesy vyjadřujícími směřování, přičemž lze vyčlenit tři podtřídy V podle toho, zda se pojí primárně s AdvDir s významem „kam“, „odkud“ nebo „kudy“, tj. a) *přijít, přiletět, vejít, zajet...*, b) *vyjít, vyběhnout, utéci, odejít...*, c) *brodit se, táhnout se, vléct se, téci...*

V některých případech jsou třídy sloves velmi málo početné, např. u AdvDur je to sloveso *trvat*, AdvFreq se pojí primárně s *opakovat se*.

Řada Adv se pojí víceméně těsně jen se slovesy s poměrně „prázdnou“ sémantikou, tj. s významem „stát se“: *stát se, uskutečnit se* aj., včetně zástup-

⁵ Viz *Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре*, sb. Новое в лингвистике II, Москва 1962, 628.

⁶ Seznam zkratek: A = adjektivum, Adv = adverbialní určení, AdvCaus = určení příčinné, AdvConc = určení přípustkové, AdvCond = určení podmínkové, AdvDir = určení směrové, AdvDur = určení časové míry, AdvFinal = určení účelové, AdvFreq = určení míry opakování děje, AdvLoc = určení místní, AdvQual = určení způsobové, AdvQuant = určení měrové, AdvTemp = určení časové, N = syntaktické substantivum, NAc = akuzativ, NNom = nominativ, NObj = objekt, NP = část podmětová, S = věta (u Fr. Daneše substantivum), V = sloveso, Vb = verbální komplex, VFin = osobní tvar, VFinEs = osobní tvar slovesa esse, VP = část přísudková.

⁷ Viz E. Ržижжкова, *Темпорально-квантитативная детерминация глагола*, ČsR 11, 1966, 86 p.

ného *být*. Tato slovesa sice užití Adv nutně nevyžadují, avšak bez Adv se vyskytují v podstatě jen v kontextu, kde jde o potvrzení nebo popření nějaké události. Zpravidla je jejich užití provázáno Adv, a to AdvTemp, AdvLoc, AdvCaus, AdvFinal apod., tj. Adv adherentními, v širokém smyslu slova okolnostními. Pro slovesa s významem „stát se“ je charakteristické, že pozice podmětu je ve větě zpravidla obsazena dějovým jménem, jménem vyjadřujícím událost, a samozřejmě také zájmenem substituujícím dějové jméno. Je otázka, zda lze věty s dějovým jménem v pozici subjektu považovat za realizaci základního větného vzorce, je-li dějové jméno výsledkem transformace. Soudíme, že je to možné, neboť na nominalizaci se lze dívat jako na záležitost roviny slovtvorné — jde o převádění dějového obsahu ze slovesa (= primární ztvárnění) do jména (= sekundární ztvárnění), podobně jako je tomu u adjektiva a jména: *červený* — *červenost*.

Adv ve spojení se slovesy s významem „stát se“ a se slovesem *esse* jsou východiskem pro generování adherentních Adv, jejichž vztah k V je volný a jde vlastně o Adv vztahené k celému predikačnímu jádru,⁸ zčásti však také přes V k subjektu nebo k objektu.

3. Máme-li postihnout různě těsnou nebo volnou vázanost Adv na verbální komplex a jednotlivé jeho členy, resp. i na subjekt, nevystačíme s formačními pravidly a rovinou konstituentní, s níž se spokojuje např. M. Bierwisch,⁹ R. Růžička¹⁰ aj. M. Bierwisch generuje Adv zčásti z HV (= Hauptverbkomplex) v rámci VE (= Verbergänzung), kde Adv stojí v jedné řadě s objekty: HV → Vb (+ VE), VE → (Obj), (Adv), zčásti pak přímo z Vb (= vnitřní verb. komplex), kde Adv vystupuje jako možná realizace komplementu VK: Vb → V (+ VK).

Jak jsme uvedli výše, pomocí formačních pravidel generujeme ta Adv, jež jsou součástí větného vzorce, tj. jejichž pozice ve větě je podmíněna lexikální třídou V, jeho valencí. Ostatní Adv podle našeho mínění konstituentní rovinu přesahují a jejich generování je záležitostí roviny transformační, transformačních pravidel. Jen ta nám totiž umožní postihnout hloubkovou strukturu vět s různými vztahy Adv k syntaktickému okolí při stejné struktuře povrchové.

Při téže povrchové struktuře může být Adv prostřednictvím V vztaheno fakticky k subjektu nebo objektu děje, tj. představovat jádro vedlejší predikace — viz v české gramatické tradici spory o přiřazení podobných Adv k příslovecnému určení nebo k doplňku (*Muži seděli v kabátech, Viděli jsme je ve městě*), může být součástí jádrové věty a vyplývat z valence V, tj. sloveso může plnit funkci stejného relátora jako v případě výskytu objektu ve větě — uvádí do vztahu subjekt a člen z valence V vyplývající (*Matka bydlí na venkově*), nebo se může vztahovat k celé predikaci, tj. vytváří pozadí (vyjadřuje různé okolnosti), na němž se uskutečňuje predikace. To jsou případy tzv. adverbálních determinantů N. J. Švedovové (op. cit.): *Nový rok jsme oslavili na horách, Ve škole vypukl požár*. Tyto různé vztahy Adv k ostatním členům věty, resp. k celé větě, demonstrovány na příkladech zejm. s AdvLoc, lze

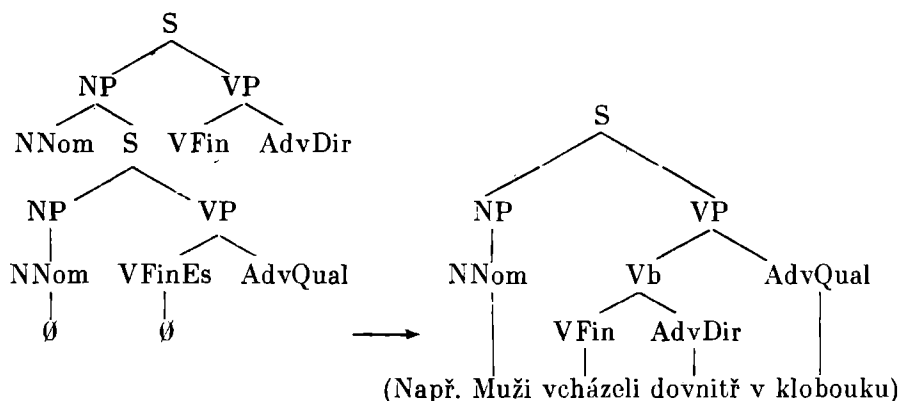
⁸ Viz обстоятельствоныне детерминанты u N. J. Švedovové, VJa 1964, 6.

⁹ Viz *Grammatik des deutschen Verbs*; Studia Grammatica II, Berlin 1965, 2. vyd.

¹⁰ Viz *Zur Syntax der Verbalphrase in der modernen russischen Literatursprache*, ZfSl 10, 1965, 341 n; viz rovněž *Studien zur Theorie der russischen Syntax*, Berlin 1966.

vysvětlit různou hloubkovou strukturou, podmíněnou v některých případech různou transformační historií.

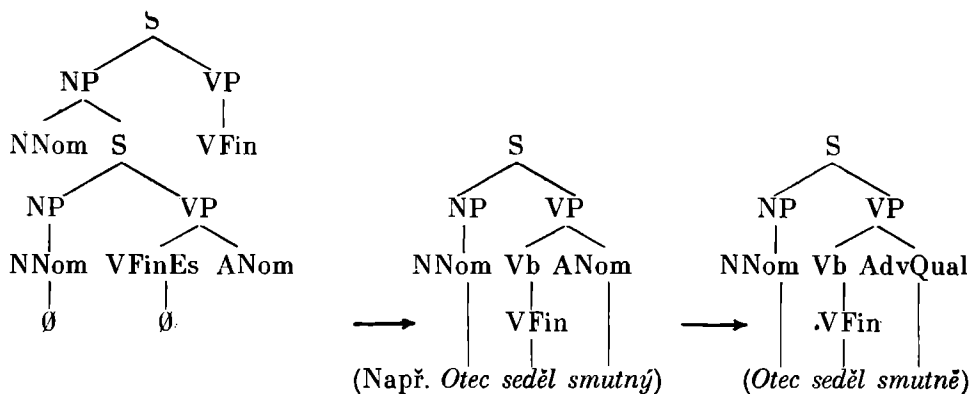
3.1. Adv, jež jsou prostřednictvím slovesa vnitřně vztažena k subjektu nebo objektu děje, lze odvodit pomocí inkorporace jádrové struktury NNom — VFinEs — Adv do pozice subjektu nebo objektu matricové věty — za předpokladu věcné totožnosti NNom inkorporované struktury a subjektu nebo objektu, do jehož pozice se věta inkorporuje.¹¹ Inkorporováním můžeme po provedení některých transformací získat vedlejší větu atributivní, uvedenou relativním zájmenem, avšak redukuje-li inkorporovanou větu, tj. eliminujeme-li její subjekt a VFinEs, dostaneme buď připoutáním Adv ke jménu neshodný atribut adverbialního charakteru, nebo sekundárním připoutáním k verbálnímu komplexu matricové věty dostaneme Adv ponechávající si zčásti charakter predikačního determinantu. Schematicky lze např. inkorporaci věty do pozice subjektu matricové věty a za ní následující transformace znázornit takto (schéma zjednodušujeme):



Po formálním napojení AdvQual na VP matricové věty objevuje se při odvozování mezičlánků Vb, jenž obsahuje ty členy, které vyplývají z valence slovesa.

Podobným způsobem lze generovat také věty s morfologickým AdvQual (tj. Adv na *-o*, *-e*), vztaženým vnitřně k subjektu nebo objektu věty, inkorporovaná věta má však v tomto případě podobu NNom — VFinEs — A. I zde lze z inkorporované věty transformací dostat větu atributivní, její redukci získáváme adjektivní přívlastek; sekundárním připoutáním k VP matricové věty dostáváme adjektivní doplněk, který si však i přes připoutání k VP zachovává shodu se jménem (v češtině shoda v rodě, čísle a pádě: *seděl smutný, našel ho smutného*). Formální připoutání k VP však může mít za následek ztrátu shody, tj. eliminování morfologických kategorií adjektiva podmíněných nadřazeným jménem, a dostáváme tvar AdvQual, tj. původně nepříznakový tvar neutrální. Schematicky lze tento jev znázornit takto:

¹¹ Používáme modifikovaného postupu, jímž W. Motsch generuje apozici v němčině; viz W. Motsch, *Untersuchungen zur Apposition im Deutschen*, Studia grammatica V, Berlin 1965, 87 n.



AdvQual vzniklé transformací z A připoutáním k VP matricové věty může sekundárně pronikat i do vět s VFinEs — viz čes. *Děti seděly tiše* → *Děti byly tiše*. *Děti chodily bosky* → *Děti byly bosky*.

Inkorporací NNom — VFinEs — ANom do pozice objektu a řadou dalších transformací dostaneme AdvQual vztahující se k objektu: *Napsal báseň pěkně*, *Nakreslil stromy hnědě*, *Koupil to draho* apod.

Vztah AdvQual k subjektu nebo objektu děje, jehož transformační výklad jsme naznačili, lze ověřit nominalizační transformací: *Otec seděl smutně* → *sezení smutného otce*, *Nakreslil stromy hnědě* → *nakreslení hnědých stromů*. Nejde o **smutně sezení otce*, **hnědě nakreslení stromů*.¹²

Situace v jiných slovanských jazycích, např. v ruštině, se od situace v češtině výrazněji neliší, aspoň pokud jde o sama transformační pravidla. Dílčí rozdíly existují např. v rozsahu AdvQual vztažených k objektu, rozsah je proměnlivý v průběhu vývoje různých jazyků.

3.2. Značná část Adv ve větě, jejichž užití nevyplývá z valence slovesa dané věty, vyjadřuje vnější okolnosti, za nichž se realizuje děj. Zpravidla se tato Adv sémanticky vztahují k celému verbálnímu komplexu (resp. k celé predikaci), avšak jejich výskyt ve větě je podmíněn výskytem vlastního VFin. Důkazem formálního vztahu Adv k VFin je výsledek nominalizační transformace, při níž Adv determinuje dějové jméno.¹³ Adv okolnostní, vztahující se ve větě ke jménu (k subjektu, objektu apod.), se objevuje teprve po redukci VFin v důsledku transformace: *dřím na rohu*, *šaty na večer*.

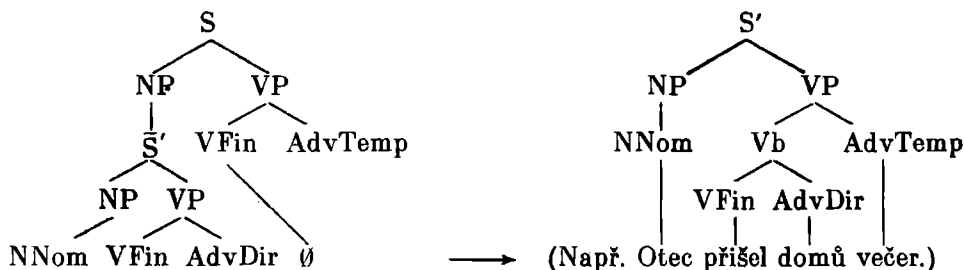
Skutečnost, že VFin neplní funkci relátora mezi subjektem (např. názvem osoby) a adherentním Adv vyjadřujícím pozadí pro realizaci události, tj. větového jádra,¹⁴ třebaže Adv formálně na uzel VP napojena jsou, lze vysvětlit transformačně. AdvLoc, AdvTemp, AdvCaus, AdvFinal aj. jsou víceméně obligátními komplementy sloves s významem „stát se“, která předpokládají

¹² Nominalizace jako důkazu primárního vztahu adjektivního doplňku ke jménu, nikoli ke slovesu, užívá např. V. Šmilauer, Fr. Kopečný aj.

¹³ N. J. Švedovová dokazuje volný vztah Adv k celé větě, nikoli k VFin tím, že se věty s podobnými determinanty těžko nominalizují, viz cit. stať ve VJa. Pokud se však v ruštině při nominalizaci vyskytují omezení, mají charakter slovotvorný, nikoli syntaktický.

¹⁴ Tj. adverbialními determinanty v terminologii N. J. Švedovové.

v pozici subjektu jméno vyjadřující událost, tj. zpravidla dějové jméno. Jejich funkcí je právě jen uvést ve vztah událost jako celek (návrát otce, moje návštěva rodičů) a okolnost, za níž se tato událost realizovala, tj. místo, čas, důvod aj. Jestliže do pozice subjektu inkorporujeme místo dějového jména větu, jejíž nominalizací jméno vzniklo, nerealizuje se VFin (= „stát se“) matricové věty a Adv se sekundárně připoutává k VP inkorporované věty. Schematicky lze generování např. AdvTemp znázornit takto:

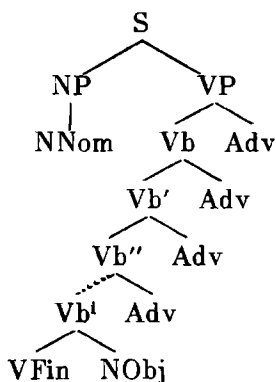


Kterékoli AdvTemp ve větě (pokud není sekundárním atributem ke jménu) lze odvodit touto cestou, tj. inkorporováním věty do pozice NP matricové věty obsahující AdvTemp a VFin = „stát se“. Podobně lze generovat i jiné typy adherentních Adv, tj. např. všechna Adv příčinná (AdvCaus, AdvFinal, AdvCond, AdvConc).

Volných Adv přimykajících k verbálnímu komplexu, tj. sémanticky se vztahujících k celému predikačnímu jádru, může být ve větě několik, např. *Včera jsem během dvou hodin doma dvakrát kvůli tobě dostal vyhubováno* je jich 5 (AdvTemp, AdvDur, AdvLoc, AdvFreq, AdvCaus) a jejich vztah k VFin je stejně volný. Napojují se však na VP v jistém pořadí.

Zpravidla je věta v podobných případech výsledkem cyklu transformací, při nichž se opakovaně do postavení subjektového NP matricové věty místo dějového jména dosazuje věta, jež je východiskem pro nominalizaci a vznik dějového jména dosaditelného do téže pozice. Po inkorporaci věty do pozice NP matricové věty se nerealizuje VFin (= „stát se“) matricové věty a Adv se sekundárně váže na VP inkorporované věty. Takto vzniklá věta včetně sekundárně napojeného Adv může být znovu dosazena místo dějového jména do pozice NP matricové věty s VFin = „stát se“, což vede znovu k redukci VFin matricové věty a k sekundárnímu připoutání dalšího Adv k VP inkorporované věty. Cyklus může proběhnout vícekrát, teoreticky si lze představit, že proběhne tolikrát, kolik různých druhů Adv a jejich variant je vyvoditelných z matricové věty se slovesem „stát se“, resp. zástupným *být*, pokud ovšem se jednotlivé typy nebo podtypy Adv navzájem nevylučují (např. mezi některými podtypy AdvDur je komplementární distribuce), resp. pokud nejsou vyloučeny sémantikou VFin inkorporované věty (např. videm slovesa). Potud lze považovat cyklus za konečný. Přihlédneme-li však k teoretické možnosti opakovaného inkorporování věty s tímž druhem Adv, pouze s různým lexikálním obsazením, je cyklus neomezený, třebaže fakticky omezen je — např. AdvLoc je ve větě zpravidla pouze jedno, mnohem méně často 2, kdežto 3

AdvLoc jsou zcela výjimečná. Výsledek cyklu transformací lze schematicky znázornit takto:



Jde zřejmě o strukturu s levým větvením, pro kterou platí omezení podmíněné hloubkou paměti.¹⁵ Existuje nejen spodní hranice počtu slovesných determinací (Adv i Obj), nýbrž také optimální počet při jednom V. Podle našich výpočtů provedených na základě analýzy syntaktického okolí 5000 V v ruštině (VFin i nefinitních tvarů — bez slovesa *быť*, vzhledem k těžkostem spojeným s rozlišováním nulového přítomného a elipsy) má 2337 V jedno doplnění (Obj nebo Adv), 1766 dvě doplnění, 438 tři doplnění, 74 čtyři doplnění a pouze šest V má pět doplnění. Větší počet doplnění než pět se u téhož V v našem materiálu nevyskytuje (několikanásobné větné členy platí za jednu pozici). Srovnáme-li pokles počtu sloves v souvislosti se vzrůstajícím počtem doplnění v procentech, pak V s 1 doplněním tvoří 46,7 %, se 2 doplněními 35,3 %, se 3 doplněními 8,7 %, se čtyřmi 1,5 % a s pěti 0,1 %, V bez doplnění tvoří 7,6 %. Počet jednomístných a dvoumístných doplnění dohromady představuje 82 % a je zřejmě důkazem jejich optimálnosti. U doplnění třímístných až pětímístných se procento výrazně snižuje, zejm. u determinace pětímístné. Procentuální poměr počtu determinací se ovšem liší také podle tvaru V — VFin snese větší počet doplnění než tvary nefinitní.

3.3. Poncháváme stranou generování AdvDir, jejichž užití nevyplývá z valence slovesa (*Telefonovali z kanceláře, že...*, *Střelili z věže* apod.) a AdvQual a AdvQuant vztahených k V, nikoli k subjektu nebo objektu. I v těchto případech však lze s výhodou použít pro objasnění postavení těchto Adv ve větě transformačních pravidel.

¹⁵ Viz V. H. Унгве, *Гипотеза глубины*; sb. Новое в лингвистике IV, Москва 1965, 128 н.

